

В. В. Калініченко
Харківська державна академія культури

БУДОВА ЗЕМЕЛЬНОЇ ГРОМАДИ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (1917–1930 рр.).

Визначено поняття «земельна громада», її правовий статус. З'ясовані різновиди земельних громад Наддніпрянщини в указаний період. Розглянуті та проаналізовані права членів земельної громади. Здійснено аналіз розмірів та чисельності земельних громад Наддніпрянської України в 1917–1930 рр. Визначені керівні органи та адміністративний апарат земельної громади, їх повноваження та функції.

Ключові слова: селяни, селянське господарство, земельна громада.

Определено понятие «земельное общество», его правовой статус. Выявлены разновидности земельных обществ Надднепрянской Украины в указанный период. Проведен анализ прав членов земельного общества. Дан анализ размеров и численности земельных обществ Надднепрянщины в 1917–1930 гг. Определены руководящие органы и административный аппарат земельного общества, их полномочия и функции.

Ключевые слова: крестьяне, крестьянское хозяйство, земельное общество.

The concept «a ground society», its legal status is defined. Versions of ground societies by Naddneprjankoj of Ukraine during the specified period are revealed. The analysis of the rights of members of a ground society is carried out. The analysis of the sizes is given and number of ground societies of Naddneprjanshchiny in 1917–1930 directing bodies and administrative apparatus of a ground society, their power and function are defined.

Keywords: peasants, a country economy, a ground society.

Земельна громада – поземельно-господарське об'єднання селян Наддніпрянської України (УСРР) в доколгоспному селі (1917–1930 рр.). Вона була організацією, що мала великі потенційні можливості для розвитку сільського господарства – в ній поєднувалися особисті та суспільні потреби селян, економічної потреби в суцільній колективізації селянських господарств не було. Однак, цей важливий поземельний інститут не отримав належного висвітлення в історіографії [17]. Усебічне дослідження земельної громади необхідно розпочати зі з'ясування різновидів та розмірів земельних громад, вивчення її керівних органів та адміністративного апарату, повноваження, функції та правовий статус цих органів.

Насамперед слід визначитися з юридичним (правовим) характером земельної громади. У Земельному Кодексі 1922 р. присвячено опису, складу, прав та обов'язків громади окремий розділ, у той же час у Кодексі відсутнє саме визначення поняття «земельна громада» [14, ст. 59–65]. Певно укладачі Земельного Кодексу РРФСР, текст якого було взято за основу, вважали, що це само собою зрозуміло [27, с. 129]. Адаже в Росії майже всі селяни перебували в общині, яку офіційно з 1922 р. стали називати «земельное общество» (рос.). Невипадково у Кодексі 1922 р. згадуються «існуючі земельні громади». Тому в тексті Кодексу визначення «земельної громади» відсутнє. Але для селян в Наддніпрянській Україні це поняття було не зрозумілим, де в переважній більшості сіл не існувало общини, а російський термін «земельное общество» розуміли як общину. Саме тому відразу після публікації тексту Земельного Кодексу 1922 р. до Наркомзему УСРР з місць почали надходити запити й прохання дати чітке визначення поняття «земельна громада». 24 грудня 1922 р. в центральній пресі з роз'ясненням виступив заступник наркомун земельних справ УСРР Б.П. Вікторов, який дав таке визначення: «Земельна громада – це господарське об'єднання для користування землею» [7]. Таким чином були відокремлені питання земельно-господарські від адміністративно-владних. Радянська влада зберегла громаду, але офіційно обмежила її функції тільки поземельними справами.

У ст. 43 Земельного Кодексу УСРР і в додатку до неї зазначаємо, що сукупність дворів, які спільно користувалися польовими землями, вважалася в цих випадках за одну земельну громаду [14, ст. 43]. Земельна громада відповідала перед державою – власницею націоналізованої землі – за доцільне і раціональне використання земельних угідь. Радянські земельні органи мали провадити в життя заходи в царині поземельних відносин тільки за згодою і через посередництво земельної громади. Як згодом пояснював відповідальний працівник Наркомзему УСРР І. Кузнецов, «земельна громада не має ніяких адміністративних прав та існує тільки для того, щоб якнайкраще упорядкувати отриману від держави землю». Згідно зі ст. 10 Земельного Кодексу УСРР, на відміну від РРФСР, селянин в Україні міг реалізувати своє право на трудове землекористування тільки у складі земельної громади [14, ст. 10; 16, с. 10].

За даними обстеження 1927 р., проведеного співробітниками ЦСУ УСРР, земельні громади об'єднували 98 % сільської людності наддніпрянської України, тобто, за виключенням інших прошарків, які проживали на селі, це 100 % селян [30, с. VII].

Земельний Кодекс УСРР 1922 р. передбачав проведення державного запису землекористувачів. При цьому реєструвалася земля, що знаходилася в общинному, подвірному (дільничому) чи колективному користуванні як один відвід (наділ) без зазначення, як земля поділена між окремими господарствами. Тому на цей відвід (наділ) вся громада отримувала один документ – земельний запис. Державний запис землекористування був заключним актом, що реєстрував і фіксував законність і стабільність землекористування громади. Таким чином, головним суб'єктом землекористування згідно із Земельним Кодексом 1922 р. виступала земельна громада.

Отже, з вищесказаного можна зробити висновок: земельна громада по Земельному Кодексу УСРР 1922 р. – це поземельна організація, що об'єднувала селянські господарства на ґрунті спільності земельного відводу, підтвердженого відповідними актами радянської влади. Це земельно-господарське об'єднання трудових землекористувачів, що користувалося спільним земельним відводом (наділом), наданим в їх користування державою. Мета громади – раціонально організувати землекористування селянських господарств, регулювати виробничі відносини й вирішувати поставлені в сільському господарстві завдання [1, с. 102].

Одна з найважливіших ознак земельної громади – це відмежованість її спільного відводу від відводів інших землекористувачів. Не мало значення, чи цей відвід складав одну ділянку, чи складався з декількох черезсмужних ділянок, не важливо, як члени громади господарювали – індивідуально чи колективно, важливо було тільки одне: щоб земельно-господарському об'єднанню належало спільне право трудового землекористування окремим відводом (наділом) та щоб воно мало спільний земельний розпорядок. Остання ознака відмежовувала земельну громаду як одиницю земельно-господарську від адміністративної одиниці (сільради), і при цьому земгромада територіально могла збігатися із сільрадою, а могла бути більшою чи меншою від неї [14, ст. 42, 43, 51]. Навіть за умови співіснування в межах одного населеного пункту кількох земельних громад, кожне з цих об'єднань мало свої власні господарські завдання й існувало цілком відокремлено від інших громад. Там, де не можна було розмежувати наявні допоміжні угіддя (сіножаті, вигони, ліси тощо) між сусідніми земельними громадами, де допоміжні угіддя знаходились у користуванні дворів, що входили за своїми орними (польовими) землями до складу різних земгромад, така сукупність дворів стосовно до допоміжних спільних угідь утворювала окрему земельну громаду. Для прикладу члени окремих Велико-Вишнівської та Зелено-Гайської земельних громад Савинського району Ізюмської округи щодо користування лісом та луками склали одну громаду [36. – Ф. Р-837. – Оп. 1. – Спр. 638. – Арк. 25]. Отже, одне й теж селянське господарство могло бути членом декількох земельних громад: в одній земгромаді воно користувалося орною землею, в іншій – допоміжними угіддями.

Поряд з цим в умовах тогочасної земельної неупорядкованості були випадки користування селянами ріллею в дачах (відводах) інших земельних громад. Так члени земельної громади села Баби Сосницького району Конотопської округи в 1927 р. мали земельні наділи в дачі сусідньої Менської громади [38. – Ф. Р-1700. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 65–66]. Але це були лише винятки, а не правило.

Таким чином, згідно із Земельним кодексом 1922 р., під поняття «земельна громада», передусім, потрапляла сукупність селянських господарств, що мали спільне користування польовими землями, а двори, що мали спільне користування допоміжними угіддями (луками, вигонами тощо), могли належати до складу кількох громад – однієї (головної) по польових землях, іншої – по допоміжних угіддях [14, ст. 42–44].

А в цілому, земельна громада – це об'єднання селянських дворів, котрі на правах землекористувачів використовували надану їм державою націоналізовану землю.

Щоб земельна громада отримала право набувати майно, укладати угоди, позивати і відповідати в суді, клопотатися в інших установах, вона повинна була прийняти статут і зареєструвати його в районному виконавчому комітеті [13, с. 509].

У 1924 р. Наркомзем УСРР розробив зразкові статути земельних громад з подвірною (дільничою) та общинною формами землекористування. Ці статути містили положення про склад, права й обов'язки громади [3, с. 53]. Після цього розпочалася робота з оформлення статутів земельних громад, що продовжувалася в УСРР до кінця 1920-х років [2, с. 53–64; 37. – Ф. Р-845. – Оп. 3. – Спр. 475. – Арк. 144–152]. Селяни побоювалися, що прийняття статуту принесе їм додаткові зобов'язання перед державою, а тому не поспішали з їх оформленням [31. – Ф. Р-308. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 25–33; 32. – Ф. Р-673. – Оп. 1. – Спр. 322. – Арк. 289; 33. – Ф. Р-848. – Оп. 1. – Спр. 42 – Арк. 50–51; 34. – Ф. Р-53. – Оп. 1. – Спр. 591. – Арк. 4–10, 47; 35. – Ф. Р-2215. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 52, 79–81; 36. – Ф. Р-35. – Оп. 1. – Спр. 192. – Арк. 157; 37. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 1208. – Арк. 133; 38. – Ф. Р-1692. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 47; 39. – Ф. 12. – Оп. 1. – Спр. 183. – Арк. 70, 73, 82, 89]. Земельні громади передусім оформляли статути, коли мали можливість отримати пільгові банківські кредити на землевпорядження свого об'єднання. Саме тому з 19 земельних громад Глинського району Кременчуцької округи станом на серпень 1927 р. прийняли статут тільки 10 громад [21, с. 13; 33. – Ф. Р-53. – Оп. 1. – Спр. 591. – Арк. 2]. На Волині в 1927 р. 80 % земельних громад не мали зареєстрованих статутів [39. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1281. – Арк. 78]. «Землекористування громад в цілому визначаються, досі сталими, звичаями і традиціями», – зазначалося в постанові Харківського губвиконкому від 9 квітня 1925 р. Тому губвиконком наполягав «негайно розгорнути широку кампанію в губернії по прийняттю земельними громадами відповідних статутів» [37. – Ф. Р-277. – Оп. 1. – Спр. 148. – Арк. 1–41]. Після прийняття статуту громада отримувала права юридичної особи і визнавалася за самостійного суб'єкта права на землю.

За різними критеріями земельні громади поділялися на кілька різновидів. Так, за часом виникнення громади поділялися на дві групи: 1) ті, що існували до юридичного оформлення інституту земельної громади в 1922 р. за Земельним Кодексом УСРР; 2) ті, що виникли як добровільні об'єднання окремих дворів після 1922 р. [15, ст. 42].

Ті громади, що існували до юридичного оформлення інституту земгромад, склалися історично і мали або общинну, або подвірну (дільничу) форму землекористування.

Земельні громади, що виникли під час революційних аграрних перетворень 1917–1922 рр., Земельний Кодекс 1922 р. поділив на кілька видів: колективи; громади, що відокремилися від старих громад; об'єднання, що були засновані переселенцями на землях державного земельного майна; громади, що були утворені під час об'єднання землекористувачів – мешканців міст [5, с. 138; 15, ст. 136, 151, 161, 223].

За способом об'єднання землекористувачів Земельний Кодекс 1922 р. поділяв земельні громади на дві групи: колективи і земгромади звичайного типу [15, ст. 42, 47, 54]. Але ми вважаємо, що це принципово різні типи земельних організацій і відносити колективи до земельних громад можна тільки формально.

Земельний Кодекс вважав членами земельної громади всіх осіб, незалежно від їхньої статі та віку, які входили до складу дворів, що складали громаду. Повноправними членами громади вважалися особи, які досягли 18 років [15, ст. 47]. Із цієї статті випливало, що тільки належність двору до даної земельної громади і входження до складу членів цього двору визначали собою членство в громаді. Оскільки це мало серйозні юридичні наслідки, то Земельний Кодекс поклав на сільради обов'язок реєстрації дворів (подвірних списків) із зазначенням усіх членів двору і його домогосподаря [15, ст. 73].

Повноправні члени громади мали право ухвального голосу на зборах громади, обирали правління, уповноважених у земельних справах громади, членів ревізійної комісії, вирішували на загальних зборах всі справи громади [15, ст. 51–53].

Вступ до земельної громади нових дворів дозволявся тільки за згодою громади [15, ст. 46].

Вихід із земельної громади окремих дворів зі збереженням за ними прав на землекористування з утворенням ними нової земельної громади або входженням в іншу громаду дозволявся тільки при дотриманні права про виділ землі [15, ст. 50].

Вихід членів земельної громади з її складу міг бути добровільним, природним або примусовим, при цьому такий член громади втрачав право на земельний наділ, який переходив у розпорядження земельної громади. Добровільним виходом вважалася добровільна відмова від землі всіх членів двору; природним – переселення в іншу місцевість або смерть; примусовим – відібрання земельного наділу у разі припинення господарювання без поважних причин протягом трьох років або за рішенням суду. Ці статті Земельного Кодексу необхідно трактувати як логічний наслідок закріплення землі за земельними громадами та визнання громад організаціями самостійними й автономними щодо своїх внутрішніх справ.

Відібрання землі від земельної громади за Земельним Кодексом 1922 р. було недопустиме, навіть у разі наявності у неї земельних лишків або виходу окремих дворів із земельної громади. У таких випадках земельні органи могли тільки доприселяти до земельної громади двори зі сторони [15, ст. 46]. Таким чином, розмір землекористування земельної громади мав залишатися незмінним. Ніякі переділи земель між громадами радянським земельним законодавством після 1922 р. не дозволялися. Це було необхідно задля забезпечення стабільності землекористування – необхідної умови розвитку сільського господарства.

Особовий склад земельних громад не був сталим. Кількість членів певної земгромади могла зростати за рахунок новонароджених і осіб, що брали шлюб з членами даної громади. Формальною ознакою набуття згаданими категоріями осіб права на членство в земельній громаді була реєстрація у подвірних списках.

Набуття права на членство в земельній громаді через народження або шлюб не було єдиним шляхом для входження до складу земгромади нових членів. Зареєстровані випадки, коли нові члени вступали до земгромад з власною землею, тобто окремі землекористувачі переходили з громади в громаду, не покидаючи закріплених за ними земельних наділів. Членом певної земельної громади могла стати особа, яка здійснювала обмін землею із землекористувачем з даної земгромади. Так, 26 січня 1927 р. вчинив колишній член Африканівської громади Сергій Лизун, що обміняв свій земельний наділ із членом Григорівської громади Іваном Гущею. Сергій Лизун став повноправним членом Григорівської громади [37. – Ф. Р-1496. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 5].

Прийом нових членів до земельної громади не був простою формальністю. Ця дія пов'язана із землею, а земельний фонд кожної громади був обмежений, оскільки після 1922 р. закон забороняв будь-яку прирізку землі або перерозподіл земельного фонду поміж громадами [15, ст. 143, 144].

Необхідно зазначити, що право земельних громад відмовляти у прийомі до свого складу нових членів не було абсолютним. До громади, котра визнавалася земельними органами як така, що користувалася землею, більшою за норму, нових членів зараховували без згоди самої громади. 19 січня 1924 р. безземельний наймит-пастух Михайло Миколаєнко з села Нове Запоріжжя Оріхівського району Запорізької округи звернувся зі скаргою в райсудземкомісію, що Панютинська земельна громада Нижньобілинської сільради Оріхівського району, де були лишки землі, відмовила йому в прийомі до громади і наділенні землею. У цій громаді Миколаєнко кілька років пас худобу і добре знав про землезабезпеченість її членів. Навесні 1924 р. за постановою Оріхівської райсудземкомісії лишки землі у багатоземельних господарствах Панютинської земельної громади відібрали. Михайло Миколаєнко й інший безземельний Микола Табак були зараховані до Панютинської громади [32. – Ф. Р-673. – Оп. 1. – Спр. 927. – Арк. 8–65].

При общинній, як і при подвірній (дільничій) формах землекористування, кожен двір міг, окремо чи вкупі з іншими дворами, вийти із земельної громади з землею [15, ст. 136]. Так, 15 лютого 1925 р. загальні збори земельної громади села Кам'янка Петровської сільради Алчевського району Луганської округи слухали клопотання одногромадників Ф. Сіряченка,

П. Сіряченка, В. Коваленка, С. Плєскогo та інших (усього 15 чол.) про вихід із громади й організацію нової громади. Ухвалили: «Прохання наших одногромадників задовольнити. Протокол та посімейно-майнові списки затвердити. Проти виходу їх із громади перепон не чинити» [33. – Ф. Р-485. – Оп. 1. – Спр. 236. – Арк. 89].

Якщо інтереси охочих виділитися з землею йшли врозрід з інтересами всієї земгромади, громада не давала дозволу на такий виділ. Так, 22 березня 1927 р. загальні збори Другої Берецької земгромади Олексіївського району Харківської округи не погодились на вихід із громади групи, яка нараховувала 41 двір. Ті, хто бажали відділитися, прагнули отримати у своє користування землі, що були розташовані поряд з селом. Відхід цих земель у розпорядження іншої земельної громади створив би для Другої Берецької земгромади істотні незручності в землекористуванні. Тому в клопотанні відмовили [37. – Ф. Р-1575. – Оп. 1. – Спр. 96. – Арк. 41]. Уперта боротьба обшинників і селян, які бажали відокремитися на окремих виселок, спостерігалася в 1922–1923 рр. у Салтово-Дивицькій земельній громаді Куликівського району Чернігівської округи. Загальні збори громади не давали згоди на відвід 230 дес. під виселок. Як аргумент, громада висунула доказ, що «це земля колишньої поміщиці Геращенкої, яку община порівну на їдців поділила ще в 1918 р.» [38. – Ф. Р-162. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 2]. Виселенці намагалися саме цю (кращу) землю відрізати від громади у своє користування, а громада боронила свої інтереси.

У Земельному Кодексі 1922 р. не було вказано мінімальний розмір земельної громади. До земельних органів стали звертатися групи домогосподарів з кількох господарств – як правило, це були хutorяни або відрубники – із заявами, що вони бажують відокремитися і створити свою земельну громаду [10, с. 53]. Тому земельні органи стали схилитися до думки, що мінімальний розмір громади мав становити три двори [11, с. 77; 19, с. 63]. Так, Маманово-Серебряківська земельна громада Мороховецької сільради Липецького району Харківської округи в 1926 р. складалася з 3 дворів [37. – Ф. Р-1845. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 274].

У зразковому статуті земельної громади, розробленому НКЗС УСРР у 1924 р., а потім в об'їжнику НКЗС УСРР від 19 листопада 1925 р. «Про організацію земельних громад та оформлення їх статутів» вказаний мінімальний розмір земельної громади – не менше 5 дворів [3, с. 53–64; 6, с. 269; 26, с. 9]. Але практика землеустрою, а потім господарська діяльність земельних громад засвідчили, що громада стає життєздатною, коли до її складу входило не менше 15 дворів. Тому в редакцію Земельного Кодексу УСРР 1927 р. були внесені відповідні доповнення, де встановлювався мінімальний розмір земельної громади – 15 господарств [39. – Ф. 27. – Оп. 9. – Спр. 698. – Арк. 6]. Громада з меншою кількістю дворів, через брак коштів, була нездатна допомагати своїм членам поліпшувати господарство [35. – Ф. Р-2215. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 85; 36. – Ф. Р-5663. – Оп. 1. – Спр. 430. – Арк. 119].

Максимальний розмір земельної громади не було встановлено. В Україні зустрічалися величезні громади. Так, до земельної громади в селі Михайлівка Мелітопольської округи в 1924 р. входило 3 тис. дворів, які налічували 18 тис. їдців [8, с. 69], Вереміївська земгромада Ніжинської округи в 1925 р. налічувала 2,5 тис. дворів [9, с. 83–84], Березнівська земгромада Чернігівської округи в 1925 р. налічувала 1,5 тис. дворів (6,8 тис. їдців) [39. – Ф. 27. – Оп. 5. – Спр. 348. – Арк. 276]. Звісно, такі громади були дуже незручними для її членів, оскільки їхні наділи були розкидані на 10–15 верст навколо села і селяни страждали від далекоземелля і черезсмужності. Навіть для того, щоб зібрати необхідну кількість членів громади на загальні збори – головний розпорядчий орган в громаді, потрібно було докласти чималих зусиль. Очевидці зазначили, що рідко коли вдавалося зібрати на зборах потрібну за законом кількість членів громади. В обстеженні земельної громади села Старий Глибів Остерського району Чернігівської округи (1925 р.) зазначено: «У будні, надвечір, зібрати селян на схід неможливо» [38. – Ф. П-10. – Оп. 1. – Спр. 157. – Арк. 211]. Узимку, коли в селян було більше вільного часу, скликання сходу часто гальмувалося відсутністю приміщення, де можна було б провести загальні збори громади. При величезній масі людей важливі громадські питання тонули в безкінечних суперечках і перемовинах, отже, ухвали сходу затягувалися, а то й не приймалися. Чим більшою була громада, тим слабкішими були господарські зв'язки її членів, тим більшою була байдужість і пасивність селян [23, с. 15; 28, с. 74–75; 25; 36. – Ф. Р-526. – Оп. 1. – Спр. 299. – Арк. 231]. Потрібно було ці

негаразди подолати. Практика показала – оптимальні розміри земельної громади на Поліссі – 50 дворів, у Лісостепу – 50–80 дворів, у Степу – 80–100 дворів [18, с. 27].

У межах однієї громади чисельність дворів була нестабільною. Так, станом на 5 грудня 1925 р. у Черняківській земгромаді Липецького району Харківської округи налічувалося 114 дворів, а на 23 жовтня 1927 р. – 112 [30]. У Першій Берецькій громаді Олексіївського району на середину 1925 р. налічувалося 548 дворів, а через два роки – 568 [37. – Ф. Р-1850. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 10]. У Константинівській земгромаді Зміївського району у січні 1927 р. було 330 дворів, а в березні – 334 двори [37. – Ф. Р-1575. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 89].

Межі громади могли збігатися або не збігатися з межами сільської ради, тому в окремому селі могло бути декілька громад і, навпаки, одна громада могла охоплювати кілька населених пунктів. Так, на території Берлозької сільської ради Козельського району Ніжинської округи в 1925 р. розміщувалися 3 земельні громади: Берлозька (1498 дворів), Гламазька (71 двір) і Черновецька (57 дворів) [38. – Ф. Р-1692. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 71–72]; у межах Довжицької сільради Золочівського району Харківської округи діяло в 1929 р. шість земгромад [37. – Ф. Р-3757. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 27]; у Томаківській сільській раді Запорізької округи у 1927 р. налічувалося 11 земельних громад [32. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 697. – Арк. 40]; територія Оріхівського району Запорізької округи у 1924 р. поділялася на 15 сільрад, які включали 72 земельні громади [32. – Ф. Р-673. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 44]; у Чернігівській окрузі в 1925 р. було 258 сільрад і 625 земгромад [38. – Ф. П-10. – Оп. 1. – Спр. 282. – Арк. 24]; в Ізюмській окрузі в 1926 р. налічувалося 358 сільради і 618 земгромади [37. – Ф. Р-847. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 14]; у Волинській окрузі в 1925 р. було 368 сільрад і 1083 земгромади [12, с. 1].

Наприкінці 1920-х років в УСРР нараховувалося 10,7 тис. сільрад, 44,3 тис. сіл та хуторів і 33,8 тис. земельних громад [29, с. 351]. Вивчення джерел показало, що цифра 33,8 тис. об'єктивна, оскільки вказана в офіційному видання ЦСУ УСРР, а цифра 40 тис. – орієнтовна, наводиться в поточній інформації Наркомзему УСРР [16, с. 45]. Тобто, пересічно, на території однієї сільради було 3–4 громади, а кожна громада мала в своєму складі один населений пункт, інколи два.

Протягом 1920-х років помітно збільшилася чисельність земельних громад. Це відбувалося в ході землевпорядження при розмежуванні великих громад. Так, при землевпорядженні Першої Старовірівської земельної громади Харківської округи в 1927 р. було вирішено на її базі створити 5 земельних громад – Івлівську, Красногорівську, Головинівську, Краснокутську, Харাপівську і 6 виселків, які теж у майбутньому могли стати окремими земельними громадами [37. – Ф. Р-845. – Оп. 3. – Спр. 475. – Арк. 89]. А в цілому, під час осередселищного землевлаштування у 1920-х рр. пересічно кожна корінна земельна громада розпадалася мінімум на дві нові земельні громади [39. – Ф. 27. – Оп. 10. – Спр. 674. – Арк. 28–29].

За циркуляром Наркомзему УСРР від 19 листопада 1925 р., на земельну громаду покладалися такі функції: проводити зрівняльний розподіл землі в об'єднаннях з обцинною формою землекористування; охороняти стійкість землекористування окремих дворів у громаді; слідкувати, щоб уся земля об'єднання була належним чином використана; не допускати випадків незаконного здавання землі в оренду або фактів відкритого і прихованого продажу землі; установлювати правильний порядок користування угіддями спільного використання; клопотатися про проведення в об'єднанні землеустрою; уживати заходів до збереження двору шляхом установлення норми недробимості останнього; організувати і провадити в життя заходи з меліорації і культивуації непридатних для сільського господарства земель, заліснювати піски та яри, влаштовувати ставки, осушувати болота та мочарі; встановлювати розпорядок і час випасу худоби на громадському вигоні й регулювати використання толоки; встановлювати і змінювати сівозміну при землевлаштуванні об'єднання; слідкувати за дотриманням окремими громадянами чистоти посіву в односортних масивах; організувати боротьбу з бур'янами і шкідниками сільського господарства; сприяти поширенню агрономічних, ветеринарних, зоотехнічних знань серед селян; організувати злучні пункти та слідкувати за доцільним використанням громадських племінних тварин; організувати громадське використання млинів, крупорушок, олійниць, прокатних пунктів сільськогосподарського реманенту, всього того, що потрібне в повсякденному

господарюванні селянина і яке важко або й неможливо набути одному господарству; слідкувати за порядком у громадських лісах і організувати правильне використання лісу [39. – Ф. 27. – Оп. 7. – Спр. 14. – Арк. 3–6].

Таким чином, коло обов'язків громади охоплювало питання землекористування, землеустрою, меліорації, лісового господарства агрономічних і зоотехнічних заходів, переробки продуктів сільського господарства тощо. Щоб змусити окремі недбайливі двори дотримуватися встановлених розпорядків, громада отримала право встановлювати обов'язкові правила для своїх членів [4, с. 122].

Нарком земельних справ УСРР С. Луценко, аналізуючи зміни в Земельному кодексі УСРР, ухвалені ВУЦИК 27 липня 1927 р., розподілив функції земельної громади на три категорії:

1. Регулювання земельних відносин між окремими дворами та встановлення порядку землекористування;

2. Агрокультурний вплив земельної громади на окремі селянські господарства;

3. Кооперація окремих елементів сільськогосподарського виробництва [19, с. 6].

Зрозуміло, що до початку 1924 р. основне місце в роботі земельних громад займали питання, пов'язані з переділом конфіскованих земель колишніх нетрудових власників та розв'язуванням суперечок з приводу земель спільного користування (вигонів, випасів, лісів тощо).

Починаючи з 1925 р. на перше місце в діяльності земельних громад стали висуватися агрокультурні завдання: підвищення врожайності, реконструкція всього селянського господарства (посилення процесу землевпорядження; проведення меліорації; організація громадської сівозміни; боротьба з шкідниками та бур'янами; організація прокатних пунктів сільськогосподарського реманенту і машин, злучних пунктів поліпшених порід худоби; переробка сільськогосподарської продукції, організація лісового господарства, облаштування польових доріг, гребель, мостів, ставків тощо). Усі ці заходи були скеровані на масове піднесення сільського господарства і, отже, передбачали участь усіх селянських дворів громади. Ні землевпорядження, ні меліорація, ні боротьба зі шкідниками, а тим більше громадська сівозміна неможливі без участі всіх селянських господарств. Усі ці заходи вимагали певного втручання в господарювання окремого селянського господарства, тому й під силу вони лише об'єднанню самих землекористувачів. Ось чому ці заходи й поклалися на земельні громади. Коли траплялося, що окремі недбайливі члени громади не виконували обов'язкових постанов, земельна громада мала право стягати через суд із таких членів вартість збитків, завданих через їх невиконання.

Третьою функцією земельної громади була поступова кооперація окремих виробничих операцій. Ця роль громади логічно випливала з накреслених вище агрокультурних заходів. Не міг окремий господар закласти громадську сівозміну або провести землевпорядження розкиданих своїх земель, безсилий він сам і в боротьбі з масовими шкідниками та пошестями худоби, а тому вимушений проводити ці заходи гуртом. Реальні ж наслідки цих громадських заходів ставили перед окремим господарем питання і про організацію громадських прокатних та злучних пунктів, громадську переробку сільськогосподарської продукції тощо. Тому 41 артикул Земельного кодексу УСРР в редакції 1927 р. трактував земельну громаду як об'єднання землекористувачів, що ставило завдання «усуспільнення і масове поліпшення сільського господарства» [19, с. 6–8]. Таким чином, земельна громада ставала масовою найпростішою формою кооперативу.

Земельна громада як об'єднання селянських господарств мала орган, що виявляв її волю, керував її справами. Таким органом були загальні збори (сход) повноправних її членів [15, ст. 51]. Для щоденної поточної роботи збори обирали уповноважених, якщо громада була невелика, або правління, якщо громада була більша. Для контролю за роботою правління обиралася ревізійна комісія. У земельних громадах, що збігалися у своїх межах з територією сільради, обов'язки, які поклалися на виборні органи земельної громади, виконувала сільська рада [11, с. 66; 15, ст. 51]. Але правління й уповноважені земельної громади, а також і сільська рада мали право виступати перед державними та іншими установами і приватними особами від імені земельної громади тільки тоді, коли вони мали на це відповідне доручення від загальних зборів (сходу) громади. Без такого доручення (особливої постанови загальних зборів) дії уповноважених, правління або сільради як органа управління земельної громади вважалися недійсними, а отже, не обов'язковими для земельної громади [10, с. 60].

У загальних зборах або на сході мали право брати участь усі землекористувачі, як чоловіки, так і жінки, які досягли вісімнадцятирічного віку і були членами цієї громади [15, ст. 53].

Загальні збори (сход) вирішували всі питання земельної громади, а саме: встановлювали і змінювали порядок користування різними угіддями в громаді; приймали статут громади й в разі необхідності вносили до нього зміни і доповнення; вирішували клопотання про зарахування у громаду нових землекористувачів зі сторони і про вихід із громади з землею; приймали постанову про землеустрій, перехід на широкі смуги, відруби і хутори, про розподіл землі між частинами громади тощо; проводили земельні переділи і розверстки згідно з установленим порядком користування землею; при черезсмужному користуванні землею вирішували питання про спільну сівозміну, випас худоби тощо; розпоряджалися угіддями спільного користування та вільними земельними ділянками; вибирали уповноважених (по земельних справах) і встановлювали порядок контролю над ними [15, ст. 52].

Загальні збори (сход) вважалися законними, якщо на них були присутні домогосподарі або представники не менше половини дворів громади. По справах, що стосувалися встановлення або зміни порядку землекористування, загальні збори вважалися законними, коли на них були присутні представники не менше двох третин дворів і не менше половини всіх повноправних членів громади. Інші справи вирішувалися простою більшістю голосів. Кожний учасник зборів (сходу) мав тільки один голос [15, ст. 54–55].

При вирішенні земельних справ загальні збори, інші органи земельної громади мали керуватися Земельним Кодексом та іншими діючими узаконеннями влади, а також прийнятим статутом, ухвалами (приговорами) громади та місцевими звичаями, якщо вони не суперечили закону. Нагляд за діяльністю громади закон поклав на райвиконком [15, ст. 56].

Загальні збори (сход) земельної громади скликали, як правило, в неробочий час, здебільше в неділю, уповноважені або правління, коли вони вважали за потрібне, але ставили до відома сільраду. Скликали загальні збори і на вимогу ревізійної комісії, і за заявою не менше однієї десятої частини господарств, що входили до її складу. Про час та місце загальних зборів, а також питання, що обмірковувалися на цих зборах, членів громади повідомляли завчасно десятники або соцькі, призначені громадою. Кожну ухвалу (приговор) загальних зборів (сходу) земельної громади, як правило, записували в протокол, де зазначали час і місце зібрання, кількість згодних і незгодних з приговором (ухвалою). Протокол засвідчувався підписами присутніх членів громади і після цього ухвала набувала законної сили [15, ст. 57].

Отже, в реальному житті загальні збори (сход) виходив за межі повноважень виписаних для нього у Земельному кодексі і типовому статуті громади. Загальні збори земельної громади перебирав на себе деякі функції сільської ради.

Правління або уповноважених громади обирали на загальних зборах земельної громади на один рік, і вони були представниками земгромади в усіх її відносинах з державними установами, громадськими організаціями й приватними особами. Кількість уповноважених не регламентували, все залежало від ухвали загальних зборів і кола обов'язків, покладених на уповноважених. В обстежених у 1925–1927 рр. земельних громадах УСРР кількість уповноважених складала в громаді 1–5, а пересічно – 1–2 особи [22, ст. 42–49].

В обов'язки уповноважених по земельних справах або правління входило: виконання ухвал загальних зборів громади і нагляд за виконанням цих ухвал сходом членами громади; складання прибутково-видаткових кошторисів громади і витрата коштів згідно з кошторисами, затвердженими загальними зборами; нагляд за тим, щоб члени громади по-господарському використовували землю, не здавали її в оренду з порушенням закону; ознайомлення загальних зборів про помічені порушення; нагляд за громадськими будівлями; нагляд за додержанням членами громади, в яких перебувала на утриманні громадська худоба, встановлених сходом умов і правил годівлі та використання цієї худоби; нагляд за проведенням заходів щодо боротьби з епізоотіями і за вживанням заходів щодо попередження захворювань худоби; укладення від імені громади угод позики, купівлі та продажу майна; подання загальним зборам звітів про свою діяльність [22, ст. 42–49].

Уповноваженим по земельних справах або правлінню надавалось право порушувати суперечки про землекористування окремих дворів громади, подавати від імені громади позови до суду і відповідати у суді за позовами, учинених проти громади [37. – Ф. Р-1934. – Оп. 1. – Спр. 93. – Арк. 14; 38. – Ф. Р-1963. – Оп. 2. – Спр. 26. – Арк. 10–11, 252–253].

Часто-густо земельним громадам доводилось через суди відстоювати свої інтереси, зачеплені сусідніми земгромадами, іншими організаціями та установами, приватними особами. Під час вирішення судових суперечок представниками земельних громад могли бути не тільки уповноважені по земельних справах, а й інші особи, якщо загальні збори доручали їм захищати громадські інтереси в суді. Так, загальні збори (сход) Лебединської земгромади Сумської округи 31 травня 1925 р. виніс ухвалу про наділення І.К. Зінича та І.А. Василюценка повноваженнями на ведення всіх судово-земельних справ громади. Новообрані особи отримали право від імені земгромади подавати позови до судово-земельних комісій і відповідати в судземкомісіях на спрямовані проти громади позови [36. – Ф. Р-5631. – Оп. 1. – Спр. 591. – Арк. 37].

Для перевірки діяльності виборних органів управління (уповноважених по земельних справах або правління) загальні збори земельної громади обирали ревізійну комісію. Ревізійна комісія складалася щонайменше, із трьох осіб, яких обирали на рік з-поміж повноправних членів громади, які не обіймали в громаді ніяких інших посад [37. – Ф. Р-850. – Оп. 4. – Спр. 2. – Арк. 13]. Ревізійна комісія збиралася в разі потреби і ревізувала уповноважених по земельних справах (правління) щодо виконання доручень загальних зборів чи розв'язання поточних справ і щонайменше раз на рік проводила ревізію всієї діяльності виборного органу управління, також перевіряючи при цьому цілість майна і коштів громади та стан справ у діловодстві громади.

Адміністративний апарат земельної громади був зведений до мінімуму, не було ніякого протиставлення апарату громаді. Авторитет громади спирався не лише на статті Земельного Кодексу і статут громади, які регламентували її діяльність, але й на неписане звичаєве право, де чітко були сформульовані поняття селян про добро і зло. Отже, авторитет громади ґрунтувався на глибокому демократизмі цього поземельного інституту.

Проаналізований матеріал свідчить про генетичний зв'язок земельної громади 1920-х рр. із дореволюційною сільською громадою. У роки революції та громадянської війни (1917–1921 рр.) громада зміцнила свої позиції на селі, що змусило більшовиків рахуватися з нею і шукати шляхів використання цього інституту у власних інтересах. Так у Земельному Кодексі 1922 р. з'явився розділ про земельну громаду. Більшовики обмежили функції земельної громади тільки поземельними справами, а адміністративно-владні – мала виконувати сільська рада. У реальному житті сход громади вирішував питання ширші, ніж ті, які були виписані Земельним Кодексом. Сход земельної громади перебирав на себе певні повноваження й функції сільської ради.

Пройшовши випробування буремних років 1917–1921 рр., інститут громади у доколгоспному селі виявився здатним пристосуватися до нової економічної політики 1921–1928 рр. Причиною цього були об'єднуючі принципи, які лежали в основі організаційної будови громади. Громада та її керівні органи склалися з представників усіх соціальних груп села. Громаду об'єднували загальні земельно-господарські інтереси її членів, демократичний спосіб вирішення проблем.

Більшовики, що робили ставку на класові організації селянства, мусили не тільки відмовитись від знищення інституту громади, а й надати йому в роки непу виключне право господарського розпорядження землею. Лише в земельній громаді селянин міг здійснити в УСРР своє право на землекористування. Інститут земельної громади в 1920-х роках посів особливе місце в суспільно-економічному житті села. Із переходом до політики суцільної колективізації земельна громада стала заважати більшовикам, тому в 1930 р. вона була ліквідована.

Література

1. Абрамов Ю.М. Коментар до Земельного Кодексу УСРР / Ю.М. Абрамов // Вісник НКЗС. – 1926. – № 15–16. – С. 101–106.
2. Бюлетень НКЗС УСРР. – Харків. – 1924. – № 24.
3. Бюлетень НКЗС УСРР. – Харків. – 1924. – № 49.
4. Бюлетень НКЗС УСРР. – Харків. – 1925. – № 7.
5. Бюлетень НКЗС УСРР. – Харків. – 1925. – № 8.

6. Бюлетень НКЗС УСРР. – Харків. – 1925. – № 14.
7. Вікторов Б. Кодекс законів про землю / Б. Вікторов // Вісті ВУЦВК – 1922. – 24 грудня.
8. Вісник НКЗС УСРР. – Харків. – 1925. – № 1–2.
9. Вісник НКЗС УСРР. – Харків. – 1925. – № 5–6.
10. Гершоно́в М. Земельний Кодекс УСРР : Порадник селянам та земельним робітникам / М. Гершоно́в – Х. : Радянський селянин, 1927. – 196 с.
11. Гершоно́в М.М., Кельман Е.И. Коментарии к Земельному Кодексу УССР. / М. М. Гершоно́в, Е. И. Кельман – К. : Юриздат, 1924. – 320 с.
12. Звіт Волинського окружного виконавчого комітету рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. 1 жовтня 1924 р. – 1 квітня 1926 р. – Житомир : Видання окрвиконкому, 1926. – 95 с.
13. Земельное общество. // Сельскохозяйственная энциклопедия. – М : ОГИЗ РСФСР, 1933. – Т. 2. – С. 509.
14. Земельний Кодекс УСРР. – Х.: Вид-во НКЗС УСРР, 1922. – 90 с.
15. ЗУ УСРР. 1922. – Розд. паг.
16. Калініченко В.В. Земельна громада / В.В. Калініченко // Історія українського селянства. – К. : Наук. думка, 2006. – Т. 2. – С. 44–69.
17. Калініченко В.В. Висвітлення земельної громади українського доколгоспного села в історіографії / В. В. Калініченко // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – Серія : Історія України. Українознавство : історичні та філософські науки. – Х., 2008. – Вип. 11. – С. 67–74.
18. Кузнецов І. Земельна громада / І. Кузнецов – Х. : Радянський селянин, 1927. – 104 с.
19. Луценко С. Нове в Земельному Кодексі УСРР / С. Луценко // Радянський селянин. – Харків. – 1927. – № 17–18. – С. 6–8.
20. Маркевич Є.Д. Земельне законодавство та землеустрій / Є.Д. Маркевич – К. : Губземуправління, 1925. – 197 с.
21. Маркевич Є. Про необхідність нової структури земгромад / Є. Маркевич // Землеустрійник України. – Харків. – 1926. – № 3. – С. 13–16.
22. НКЗС УСРР. Зразковий статут земельної громади. – Херсон : Держдрук, 1924. – 15 с.
23. Орлянський Ю. Наші труднощі / Ю. Орлянський // Червоне село. – 1926. – № 4. – С. 15.
24. Про земельні розпорядки в смузі міст і містечок: Постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 26 вересня 1925 р. // Бюлетень НКЗС УСРР. – Харків. – 1925. – № 8. – С. 138.
25. П.Ч. Землевпорядження на Охтирщині / П.Ч. // Селянин Харківщини. – Харків. – 1928. – 1 квітня.
26. Радянський селянин. – Харків. – 1925. – № 17–18. – С. 9.
27. Розенблюм Д.С. Земельное право РСФСР / Д.С. Розенблюм – М.–Л., 1925. – 341 с.
28. Сидорчов К. До питання про зміну артикула 57 Земельного Кодексу / К. Сидорчов // Вісник НКЗС УСРР. – Харків. – 1925. – № 21–22. – С. 74–75.
29. Україна: Стат. щорічник. 1929. – Х. : ЦСУ УСРР, 1929. – XXI; 399 с.
30. Фінанси земельних громад за 1925/26 рр. : Вибіркове обстеження // Статистика України. – Х., 1928. – Серія VI. – Т. V. – Вип. 3. – № 125. – С.Х–ХІІІ.
31. Державний архів Житомирської області.
32. Державний архів Запорізької області.
33. Державний архів Луганської області.
34. Державний архів Одеської області.
35. Державний архів Полтавської області.
36. Державний архів Сумської області.
37. Державний архів Харківської області.
38. Державний архів Чернігівської області.
39. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.